

TANULMÁNYOK

SZÖVEGSZEMIOTIKA ÉS/VAGY SZEMIOTIKAI SZÖVEGTAN

VOIGT VILMOS

Szorosan szemiotikai értelemben a szöveg egy olyan (bonyolult és összetett) jel vagy jelcsoport, amely „valami helyett áll” (*stat pro aliquo*). A szövegelmélet vagy az egész szöveg szemiotikai státusát vizsgálhatja (ez a szoros értelemben vett *szövegszemiotika*), vagy egy egyébként is érvényes szövegelméleten belül érvényesít egy többé vagy kevésbé következetes szemiotikai elméletet (ez a szoros értelemben vett *szemiotikai szövegtan*). Természetesen sok esetben csak néhány mozzanatra korlátozódik a szemiotikai szemlélet, ez esetben csak részelméletről beszélhetünk (parciális szövegszemiotika vagy parciális szemiotikai szövegtan). Minthogy mind a szemiotika, mind a szövegelmélet egymástól függetlenül is létező rendszerek, gyakran egyetlen mozzanat kapcsolja össze e két területet (pl. az absztrakt művészet vagy avantgarde-irodalom szövegei értelmezhetők „jel”-ként, a nemzeti és egyéb himnuszok jelképpé váltak, költőket és költői alkotásokat köztéri szobrok elevenítenek meg, a programzene szövegei szépirodalmi alkotásokból származhatnak, egyelőre megfejtetlen írású szövegek esetében éppen csak a jelszerűség tényét ismerjük fel stb.). Ilyen felismeréseket az irodalomtudomány és kritika, a nyelvészeti szemantika és szövegelmélet legkezdeteitől idézhetünk. Az irodalom oktatásában mindig is fontos volt egy pedagógiai értelmeztetés (vagyis jelhasználat).

A rendszeres szemiotikai szövegelméletek száma jóval kevesebb. Voltaképpen csak az olyan megoldásokat sorolhatjuk ide, amelyek kiterjednek a szövegek sok csoportjára, ezeket következetesen osztályozzák. Ehhez az is hozzátartozik, hogy a leírás-hoz, elemzéshez sok fogalmat használnak, amelyek közül több neologizmus. Ezért terminológiai szótárt szoktak a rendszerhez kapcsolni. A szövegek szemiotikai értelmezése gyakorlatilag csak e rendszereken belül érvényes, egyes terminusok, elemzési módszerek vagy ötletek ilyen összefüggésből kiragadása értelmetlen. (Noha sok esszéisztikus vagy eklektikus irodalmi szövegmagyarázat éppen ezt példázza.)

CHARLES MORRIS *Signs, Language, and Behavior* című könyvében (először 1946.) külön fejezetet szentel az általa „discourse” névvel tárgyalt szövegek tipológiájának és osztályozásának. Amikor a különböző nyelvi közlések főbb típusait igyekszik meghatározni, valósággal a megismerés és a tudatformák típusainak rendszerét vázolja fel. Nyilvánvaló módon ez egyszersmind a lehetséges szövegtípusok rendszerezése is.

HASZNÁLAT MÓDOZAT	<i>Informatív</i>	<i>Értékelő</i>	<i>Készítő</i>	<i>Rendszerező</i>
megjelölő	tudományos	fiktív	törvényszerű	kozmológiai
kiemelő	mitikus	költői	erkölcsi	kritikai
előírászerű	technológiai	politikai	vallási	propagandisztikus
formatív	logikai-matematikai	retorikus	grammatikai	metafizikai

MORRIS rendszere teljes és zárt szövegsemiotika, amely különösen egy társadalmi vagy kultúra-semiotika szempontjából fontos. Előnye, hogy a nyelvi közléstől a gondolkodás és az emberi műveltség (nála ezt fedi a *behavior* 'viselkedés' terminus) egészéig terjed. Úgy értelmezhetjük, hogy a megfogalmazatlanból a nyelvi beszédművön keresztül egészen a társadalmi felhasználásig egy többfokozatú képződést ábrázol:

(még megfogalmazatlan elképzelés például a gyilkolás tilalmáról)	nyelvi beszédmű (kezdettel és véggel rendelkező közlésegség)	discourse (különböző szerepű szöveg, például a Tízparancsolatban vagy Hamlet monológjában a függöny mögött)
	←	←

Feltűnő, hogy e következetes szövegsemiotikai elméletet miért nem használták az irodalomelméletben.

A francia szövegsemiotika több fázisban dolgozott ki szövegelméletet. Már A. – J. GREIMAS *Sémantique structurale* című művében (először 1966.), pontosabban a tanítványaival együtt e műbe csoportosított dolgozataiban részletesen foglalkozik az irodalmi (és hasonló) szövegeknek az elemi strukturalista szövegelemzésen túlmutató vizsgálati lehetőségeivel. Az iskola tudománytörténészei maguk úgy vélik, hogy 1970-től kezdve nevezhető mindez szemiotikai eljárásnak, és GREIMASON kívül C. CHABROL, J. – C. COQUET és J. COURTÈS tekinthető kezdeményezőknél. Narratív szövegek (ide értve a meséket, mítoszokat, a Biblia részeit, írók, mint pl. Maupassant novellája stb.) elemzését adták ilyen módszerrel a későbbi elnevezéssel „párizsi iskola” munkatársai. Voltaképpen már a 70-es évektől e szövegelmélet terminológiája a GREIMAS által kezdeményezett nomenklatúra (A. J. GREIMAS – J. COURTÈS: *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, I – II. 1979 – 1984.). Azonban egyértelműen felhívják a figyelmet arra, hogy a „szöveg” (*texte*) csak ott külön szakkifejezés, ahol ezt nem különböztetik meg a „beszédmű” (*discours*) fogalmától. Hangsúlyozzák a szóbeliség és az írásbeliség különbségét a szövegeket illetően, és úgy vélik, hogy a szöveg elsősorban a nem-nyelvi jellegű szintagmatikus tengely megnyilvánulásaként értelmezhető, vagyis a szöveg kezdetétől végéig tartó belső összefüggések feltárása révén értelmezhető.

Noha más francia irányzatok képviselői (mint pl. irodalmi szövegek vizsgálatában TZVETAN TODOROV és JULIA KRISTEVA, mitológiai és nem-verbális szövegeket illetően CLAUDE LÉVI-STRAUSS és követői) is tettek szövegsemiotikáinak is értelmezhető kijelentéseket, ezek közül azonban csak néhány nevezhető valóban szemiotikáinak. Ilyen pl. TODOROVnál több műfaj (pl. rejtvény, szójáték, varázsszövegek stb.) értelmezése, KRISTEVÁnál a genotípus és fenotípus kategóriáinak átvétele, LÉVI-STRAUSS műveiben a maszok, rítusok, mítoszok szöveggéként értelmezése stb. Mindez azonban együttvéve sem nevezhető koherens, valódi irodalmi szövegelemzésre alkalmas elméletnek.

A nyelvészeti kiindulású szemiotikai szövegmodellek közül a legradikálisabb (egyszeresmind a legkorlátozottabb) I. A. MELCSUK „mondanivaló — szöveg” elmélete (1974., első megfogalmazási kísérleteiben évtizeddel korábban). Ebben egy igen gondosan leírt „automatikus mondattan” képviseli a szövegek létrejöttének magyarázatát. Előnye e módszernek az, hogy igen gondos, terminológiailag is rendezett háttérrel ad, ám közvetlenül irodalmi szövegekre ki sincs dolgozva.

A legnevezetesebb nyelvészeti szövegmodellt az irodalomteretikus Teun A. van DLJK dolgozta ki már az 1960-as évek végétől sorakozó tanulmányaiban, amelyeket előbb a „generatív poétika”, később a „szöveggrammatika” névvel jellemezett. E rendszer

szerint a különböző (társadalmi, történeti, műfaji és egyéb) tényezők az irodalmi kommunikáció minden állomását meghatározzák:

író → szöveg → olvasó → hatás

mégpedig mind szövegszerű, mind azon kívüli formában.

Elméletét PETŐFI S. JÁNOS több évtizedes kutatások eredményeként fejlesztette összefüggő szövegelméletté, amely mintegy 190 forgalommal jellemzi a szövegek szerkesztését és hatásmechanizmusát. Ennek első előzményei már az 1960-as években megszüvegeződtek, majd rendszerként már a következő évtized elején ismertté váltak: PETŐFI S. JÁNOS: *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie. Grundfragen und Konzeptionen*, 1971., amelynek legnagyobb előnye, hogy a legmodernebb költészet műveit veszi figyelembe és magyar adatokra is figyel. Ez az elgondolás pontosan „szemiotikai szövegtan” minősítéssel illethető, vagyis egy már meglévő költői alkotást elemez, ám nem foglalkozik azzal a kérdéssel, ez hogyan, miért és milyen irodalmi meghatározó körülmények között jött létre, hogyan hat stb.

A cseh majd szlovák strukturalizmus évtizedes elmunkálatait felhasználva, a 60-as évek végén szlovák kutatók dolgozták ki az irodalmi szövegsemiotika eddig legrészletesebb rendszerét. FRANTIŠEK MIKO (előbb kifejezésemesztétikájában *Estetika výrazu* (1969.), majd stilisztikai szövegelméletében *Text a štýl* (1970.), sok későbbi terminológiai tanulmányában) az irodalmi kommunikáció és szövegszerveződés több mint 110 fogalommal leírható áttekintését adta. Ezeket két nagy csoportra bontja: a stílusoknak mintegy tucatnyi válfaját különíti el: pl. adminisztratív, köznyelvi, alkotói, személyes, népszerűsítő, publicisztikai, vallási, retorikus, tudományos, kor szerinti, társadalmi csoportok szerinti, funkciók szerint különböző, másodlagos funkciók szerint megkülönböztethető stb. – a kifejezés jellemzésére viszont nem kevesebb, mint vagy száz tényező figyelembevételét javasolja. (Pl. a kifejezés aktualizálása, absztrakt volta, affektív jellege, autonómiája, abszurd vagy bizarr jellege, koherenciája, felszólító jellege, komikuma, fogalmi szintje, konvencionálitása, emotív szerepe, mélysége és rétegzettsége, figurativitása, ikonicitása, irracionálitása, operativitása, szociativitása, szubjektívifása, rendszerszerűsége, időbelisége, tipikus volta vagy változékonysága stb. – ezen kívül ugyanide sorolja a stílusok, műfajok vagy műnemek szerinti különbözőségeket is.) E bonyolult, sokszorosán egymáshoz rendelt rendszer konkrét leírásra és elméleti rendezésre egyaránt használható kell hogy legyen. Ugyanezt és ugyancsak az „irodalmi kommunikáció” keretében mutatta be ANTON POPOVIČ, aki főként a „metaszöveg” fogalmi hálóját rajzolta meg. Ide sorol mindent, ami egy már meglévő irodalmi szöveg átalakítását, felhasználását adja (pl. a szöveg elpusztítása, megújítása, tükrözése, fordítása, adaptációja, elutasítása vagy elfogadása, rekonstruálása, előadása stb.). Végső soron egy *szövegontológia* körvonalai rajzolódnak ki ilyen módon.

Csak bizonyos mértékig egyeztethető a szlovák kutatók nyitrai iskolájának eredményeivel a cseh esztéták prágai csoportjában (ŠÁVA ŠABOUK vezetésével) kidolgozott kommunikációs modell, amelynek mintegy 50 alapfogalmát definiálták, köztük olyan különböző kategóriákat is, mint allegória, metafora, szimbólum vagy akár realizmus, romantika, formalizmus, avantgarde, sőt szocialista realizmus, ám ugyanitt olyan szemiotikai fogalmak is szerepelnek, mint pl. jel, jelentés, szemantikai mező, denotáció, konnotáció stb.

Mindezek a megoldások bizonyos mértékig eljutottak a magyar irodalomtudományba is, ahol azonban csak az ún. „szegedi iskola” (KANYÓ ZOLTÁN, CSÜRI KÁROLY és mások) alkalmazták egyes eredményeiket. Főleg a szövegosztály, a beszédmód (vala-

mint a műfaj és műnem) vizsgálatok alakítottak ki önálló, irodalomelméleti jellegű szemiotikai szövegtant.

A szemiotikai szövegtan tehát egyaránt építhet nyelvészeti, kommunikációelméleti és poétikai előzményekre. Ezt tették az említett szovjet, szlovák és magyar szerzők, a francia iskolák többsége, van DIJK és mások. Szorosabb értelemben vett szemiotika áll MORRIS, a GREIMAS-iskola és néhány más kutató elgondolásainak háttérében. Azonban még itt sem történt meg igazán a „szöveg” teljes szemiotikai státusának leírása vagy értelmezése.

Ez önmagában is bonyolult témakör, amelynek csupán a legfontosabb tényezőit említhetjük itt. Eltekintve most a szövegek közötti összefüggések (*intertextualitás*), illetve a már meglévő szövegek további felhasználása során keletkező szövegek (*metaszöveg*) problémáitól, irodalomtörténetileg és poétikailag-stilisztikailag egyaránt alapvető kérdés a szövegcsoportok szemiotikai keletkezése (kódolása), illetve befogadása (dekódolása). Ezt hagyományosan a műfajelmélet és az irodalomszociológia szokta részletesen vizsgálni. Eszerint a még pontosan megfogalmazatlan, ám a maga koherenciájában már megfogalmazódott „előszöveg” szabályos műfaji-poétikai elveket követve válik „szöveggé”, amelyet a befogadó az ilyen elvek ismeretében értelmez.

(szerelmes levél-kon- szerelmes vers szonett- értelmezés
spektus mint „előszö- formában —
veg”)

A jelszerűség kialakulása az „előszövegnek” a „szöveggé” válása során történik, ennek befogadói felismerése pedig nélkülözhetetlen kelléke annak, hogy magát a művet érteni lehessen. Itt a szöveg maga a *jel*. Ennek milyenségét befolyásolja a műfaji és funkciós hagyomány: ugyanaz a történet az elcsereilt ikrekről vagy hasonmásról más-ként érvényesül Shakespeare vígjátékában, Mark Twain *Koldus és királyfi*jában, Hauffnál vagy Babitsnál a Gólyakalifa történetében vagy modern pszicho-horror filmekben.

Ennél sokkal ritkábban foglalkozott a szemiotikai szövegelmélet az „előszöveg” létrejöttének szemiotikai vonatkozásaival. Legkönnyebben az ún. „egyszerű” formák, köztük is az elbeszélés (narratív formák) kialakulásának jelenségei értelmezendők ilyen módon. Ha feltételezzük, hogy például már az emberi cselekvés létrehozhat egy „narratív” struktúrát (függetlenül attól, hogy ezt bárki elmondja, vagy akár végiggondolja) már itt megtalálhatók a cselekmény, a szereplők és ezeket egymáshoz kapcsoló törvényszerűségek. Ezt az „eseményt” azután el lehet beszélni, ezáltal új, most már szövegszerű dimenziót teremtve meg.

esemény — spontán történet erről — állandósult történet az
(bálnavadászat) az „előszöveg” előzménye „előszöveg”
előbbiek alapján

Az így több fokozatban létrejött „előszöveg” alakulhat azután irodalmi szöveggé, mondjuk Melville *Moby Dick*-jévé, amelynek keletkezéséről tudjuk is, hogy sok ilyen „előszöveg” nyomán készült. Természetesen már az „előszövegnek” is van szövegszemiotikája. Célszerű azonban az ezt megelőző fokozatokban még nem beszélni irodalmi értelemben vett szövegszemiotikáról, legfeljebb a nyelvi közlés általános törvényszerű-

ségei, valamint a cselekvéslogika által kimutatott szabályok jelenhetnek meg (ám pl. a kollízió vagy a katarzis még nem, egy személycseré még nem esztétikai tényező, a vihar nem szimbolikus jelentőségű stb.).

Már ez az „előszöveg” is a valóság, pontosabban az eseménynek a megindult általánosítása helyett áll. (Olykor már a sztereotíp cselekvéseknek is van jeltartalma. Ilyen pl. a csere, az áldozat, bármilyen rítus, végső soron ilyen az álomban vagy emlékezetben megjelenő minden cselekvés.) Ezért a szöveg szemiotika kezdetei nemcsak a nyelvi megfogalmazás grammatikai-logikai és kommunikációs tényezőinek kialakulásában, hanem a mítosz, az utánczás, a sztereotíp cselekvések, szokások és rítusok létrejöttében is nyomon követhető. Ez az általános szemiotika egy része, vagyis inkább egy szöveg szemiotika, mint valamely szemiotikai szöveg tan nélkülözhetetlen előzménye.

Irodalom

Minthogy a PETŐFI S. JÁNOS és BÉKÉSI IMRE szerkesztette *Szemiotikai szöveg tan 1. A szöveg tan kutatás néhány alap kérdése* (Szeged, 1990.) kötet több kitűnő szöveg tan bibliográfiát ad, amelyekben az általam idézett vagy fontosnak tartott művek megtalálhatók, az alábbiakban csak ehhez képest és néhány munkára hívom fel a figyelmet, a témák megemlítésének sorrendjében.

MORRIS életműve és munkássága eddig nem kapott kellő figyelmet Magyarországon. Szövegelméletét sem szokás említeni. Az itt is közölt táblázatot már bemutathattam: VOIGT VILMOS: *Bevezetés a szemiotikába*. 1977. Gondolat, Budapest, 73.

GREIMAS és iskolájának szövegelméleti munkásságát eddig nálunk nem méltatták és ismertették kellőképpen. GREIMAS és tanítványainak hivatkozott művein kívül az előzményeket lexikonszerűen adja: OSVALD DUCROT – TZVETAN TODOROV: *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Paris, 1972. A párizsi iskoláról témánként ad áttekintést: *Sémiotique. L'école de Paris*. (Par J. – C. COQUET et al.) Paris, 1982.

KRISTEVA és TODOROV legjelentősebb ilyen munkái (későbbi műveik kevésbé szövegelméleti jellegűek, illetve ilyen értelemben kisebb az újdonság erejük): JULIA KRISTEVA: *Sémiotiké. Recherches pour une sémanalyse*. Paris, 1969. – TZVETAN TODOROV: *Les genres du discours*. Paris, 1978.

I. A. MELCSUK: *Opyt teorii lingvisztičeskij modelej „mysl — tekst”. Semantika, sintaksis*. Moszkva, 1974. MELCSUK dolgozatai számos más nyelven is olvashatók. Teun A. van DIJK művei szerencsére jól ismertek Magyarországon, többször fordítottak is belőlük. (Legfeljebb az eredeti megjelenési sorrend nem ismeretében a szerző olykor radikális hangsúlyváltása nem érzékelhető.) A hazai bibliográfiák utalnak is munkáira. Ezért itt csak a két úttörő kötetet említem: *Some Aspects of Text Grammars. A Study in Theoretical Linguistics and Poetics*. The Hague, 1972. – *Beiträge zur generativen Poetik*. München, 1972. PETŐFI elméletét (a megfelelő nemzetközi háttérrel) a legpontosabban bemutatja a már említett *Szemiotikai szöveg tan* (Szeged, 1990.) kötete, az úvidéki A Magyar nyelv, Irodalom és Hungarológiai kutatások Intézetének kiadványaként megjelent *Tanulmányok* 15. füzet, Újvidék, 1982. (szerk. THOMKA BEÁTA), amelynek szempontjai az ő nézetét tükrözik, valamint legutóbbi magyar nyelvű tanulmánykötete) *Szöveg, szöveg tan, műelemzés*. Budapest, 1990.

A nyitrai iskola nézeteit (ZSILKA TIBOR és mások jóvoltából) nálunk is ismertek, több tanulmány fordítása látott napvilágot, ám MIKO teljes monográfiája, vagy a szakkifejezések teljesnek nevezhető terminológiai lexikona nem (noha ennek előmunkálatai megtörténtek).

Az említett műveken kívül meg kell még említeni a következőket: FRANTIŠEK MIKO *Style Literature Communication*. Bratislava, 1978. – FRANTIŠEK MIKO: *The Programme of the Text*. Nitra, 1978. ANTON POPOVIC saját nézeteit a legpontosabban összegezi: *Teória metatezov*. Nitra, 1974. Az általa vezetett munkacsoport (MIKOÉtól csak némileg különböző) fogalmi rendszerezése: *Pojmoslovie literárnej komunikácie. Originál/preklad*. Nitra, 1976. Ennek alapján több kisebb, speciális, illetve nem szlovák nyelvű terminológiai jegyzék is készült. Ezeket itt nem szükséges felsorolni. Az úgynevezett prágai team eredményeinek több rövid terminológiai összegezése jelent meg. Ezek nem csupán a nyelvi közeg miatt térnek el kissé egymástól: *Kurzes Wörterbuch der Konzeption des Prager Teams für Studium der Ausdrucks- und Mitteilungssysteme der Kunst*. Prag, 1976. – *Krátký slovník koncepce pražského týmu pro studium vyjadřovacích a sdělovacích systémů umění*. Praha, 1977. – *Brief Dictionary of the Concepts of Expression and Communication in the Arts*. Prague, 1978.

A „szegedi iskola” eredményeit a már említett művek, ezenkívül képviselőik gazdag munkássága kellőképpen bemutatja. Éppen ezért külön csak az alábbi munkákra hivatkozom (ezekben megvan a további

szakirodalom is): a *Studia Poetica* kötetei, a *Helikon – Világirodalmi Figyelő* különböző különszámai, valamint CSÚRI KÁROLY: *Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből*. Budapest, 1987. – *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Szerk.: KANYÓ ZOLTÁN és SÍKLAKI ISTVÁN. Budapest, 1988. – KANYÓ ZOLTÁN: *Szemiotika és irodalomtudomány*. Válogatott tanulmányok. Szeged, 1990. Természetesen mindez nem adja a szegedi iskola teljes anyagát.

A magam elképzeléseit bizonyos fokig érzékeltethetem már az 1978-as szegedi irodalomelméleti konferencián. Lásd: VOIGT VILMOS: *Az elbeszélés korai és egyszerű formáinak tipológiája*. In: *Studia Poetica* 1 (1980.) 51–65, ugyanitt a konferencia záróvitája sokoldalúan érintette e kérdést, lásd ugyanitt: 363–369. Természetesen ez a kérdés koránt sincs megoldva, és nem-narratív műfajok esetében (is) további tényezőket kell figyelembe venni egy általános szemiotikai szövegelmélet előkészítéséhez.

Ezzel kapcsolatban kell megemlíteni, hogy a legfontosabb nemzetközi szemiotikai áttekintésben éppen PETŐFI S. JÁNOS készítette a címszó legnagyobb részét, és noha értelemszerűen csak az 1960-as évek legvégétől a 80-as évek elejéig ad hivatkozásokat, még így is vagy hat főbb témakörben körülbelül 250 hivatkozást említ (átfedésekkel), ahol mégsem szerepel a fentebb általam említett művek többsége. Lásd: *Text, Discourse*. In: *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. General Editor: THOMAS A. SEBEOK. Berlin–New York–Amsterdam. Tome 2, 1986. 1080–1087. Ez is jelzi, milyen sok tisztázandó terminológiai és elméleti kérdés van még előttünk.

TEXTSEMIOTICS AND/OR SEMIOTIC TEXTTHEORY

VILMOS VOIGHT

In a close semiotic sense the text is an intricate sign or group of signs, which "stands for something else" (stat pro aliquo). Texttheory can examine the semiotic status of a whole text (textsemiotics), or it can enforce a more or less consistent semiotic texttheory within an already valid texttheory. The author cites the results of Charles Morris, A.-J. Greimas and his school (école de Paris), Tzveten Todorov and Julia Kristeva, I. A. Meltschuk, Teun A. van Dijk, János S. Petőfi, the neutral school (Frantisek Miiko and Anton Popovic) by the Prague Team of Aesthetics, and at last, the Szeged school (Zoltán Kanyó, Károly Csúri). Eventually the author deals with the possible analyses of the "propiece" of the text by differentiating between event-spontaneous story-Protext -(literary) -text.